

пларынан абаданлық ағыслары емес, қайғы уяйым тамшылары ақты (157-бет). Ол тандырың шыққырда биз бул жакта қан сорпа болып атырғанда Қара теңиздің жағасында қарнын сыйпап жатырған шығар (17-бет). Лексикалық вариантлардың белгили бир бөлеги фразеологизм курамындағы компоненттиң қысқарыуы (түсип қалыуы) нәтижесинде де пайда болады. Фразеологизм курамында бундай эллипсислик кубылыслар аркалы пайда болған фразеологиялық вариантлар тилимизде көплеп ушырасады. Көркем шығармаларда сөз шеберлери халық тилиндеги фразеологизмлерди жеке стиллик максетте курамына сөз қосып ямаса қысқартып та пайдаланыуы мүмкин. Жазыушы К.Рахманов тилде жийи қолланылатуғын фразеологизмлердин курамына сөз қосып жумсау аркалы фразеологизмлердин мәнисин және де өткирлестиріуге ериседи.

Бир канша фразеологиялық сөз дизбеклери бийкарлау ямаса болымсызлық мәнилерине ийе. Мысалы: Мине, көкиреги адам танығыш адамлардың айтқан ақылына қулақ қоймаудың ақыбети. (244-бет).

Әдебиетлар

1. Айназарова Г. Карақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: 2005.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги карақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994.
3. Ешбаев Ж. Карақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: 1985.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Тошкент: «Фан», 1966.

Мақолада К.Рахмановнинг «Ақыбет» романида фразеологизмларнинг ишлатилиши айтиб ўтилган. Унда асосан фразеологик синонимлар ва фразеологик вариантларнинг қўлланиш хусусиятлари таҳлил килинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются фразеологизмы в романе К.Рахманова «Ақыбет». Автор статьи анализирует особенности употребления фразеологических синонимов и фразеологических вариантов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of phraseologisms used in the novel “Akibet” by K.Rakhmanov. The author of the article analyses peculiarities of using phraseological synonyms and variants.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ МӘХӘЛЛИК ТҮРЛЕРИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҮЙРЕНИЛИҮИ

А.А.Ембергенова - ассистент оқытушы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: феъл, закон шакллари, закон категорияси, лексик ва грамматик маъноси, тугалланган ва давомли закон шакллари, ёрдамчи феъл, равишдош.

Ключевые слова: глагол, категория времени, временные формы, лексическое и грамматическое значение, аспекты перфектного и длительного времени, вспомогательный глагол, деепричастие, причастие.

Key words: verb, the category of tense, tense forms, lexical and grammatical meaning, aspects of the perfect and continuous tense forms, auxiliary verb, verbal adverb, participle.

Инглис тилиндеги феѝил сөз шакабының мәхәллик түрлерининг инглис тили шет тили сыпатында үйренилетуғын аудиторияларда оқыушылардың ана тилиндеги сөз шакабының мәхәл түрлери менен салыстырмалы үйретилюи хәзирги заманагөй билимлендируи баскышында да өз әхмийетине ийе, себеби инглис тили феѝилининг мәхәл категориясы баска тиллерден әдеуир парыкланады хәм бул курамалылыклар үйрениушилерден (оқытуушылар хәм оқыушылардан) оғада терең серликти талап етеди.

Улыўма «ўақыт» түсиниги өмир ағымы сыпатында физикалық, астрономиялық, тарийхый, академиялық хәм тағы баска өлшемлерди аңлатыуы аркалы хәммеге, олардың миллий айырмашылығына карамастан, түсиниклидей түйилгени менен [4:96] ол грамматикалық түсиник сыпатында хәр түрли тиллер системасында өз анықланыу хәм жасалыу айырмашылықларына ийе.

Инглис хәм карақалпақ тиллериндеги феѝил мәхәллерининг дәслепки салыстырылыуындағы таллау нәтижелери (анықламалар хәм әмелий шынығыулар) бул еки тилдеги усы категорияның бирдей уксаслыкка ийе екенлигин көз алдымызға келтиреді. Деген менен, бул еки тилдеги феѝилдинг мәхәл категориясының тереңдирек қарап өтилиуи барған

Бирақ, машинадағы жигитлер оның гәпине қулақ түрмеди, машина кем-кем өршеленип алға умтылмақта. (82-бет). Жол бойынша өз ойлары менен бәнт хаял тис жармады, қасындағы адам аўзын ашпаса Шернияз да «келсе бес, келмесе он бес» дегендей етип аннан-мыннан гәп таба бермейди, хәзирше аш қарным-тыныш қулағым дейтуғын қыйлынан. (43-бет).

Фразеологиялық вариантлар да синонимлер сыяқлы бир айтылғанды қайталай бермей, пикирди мазмунлы етип бериуде, әсиресе шығарманың көркемлигин арттыруда үлкен хызмет атқарады. Мәселен автор шығармада сүүретленип атырған ўақыяның ыңғайына қарап фразеологиялық вариантлардың қалегенин қоллана алады.

Солай етип, фразеологизмнинг хәр қыйлы вариантларын пайдаланыу шығармаға көркемлик, тәсирлилик береді, қайталаудың алдын алады, ең баслысы көркем сөз шеберининг халық тилин жоқары дәрежеде билиуинен дерек береді.

сайын олардағы өзлерине тән айырмашылықлардың анағұрлым көбейуине алып келеді.

Мәселен, биз хәрекеттиң болып өтиуи, раўажланыуи хәм болатуғынлығы хаққында ана тилимизде «Қашан?» деген сорау аркалы анықлаймыз, ал инглис тилинде мәхәл категориясының анықланыуы ушын «When?» сорауы бәрхә жеткиликли бола бермейди. Яғный, мәхәллердин айырым түрлерин (aspects: continuous, perfect) анықлау ушын қосымша «how?» деген сорауды да нәзерде тутыуымызға туўра келеді. Демек, инглис тилинде феѝил тек мәхәлди ғана емес, ал мәхәл түринде аңлатыу укыбына ийе, яғный, онда еки өлшемлилик айрықша хәрекет етеди. Ал карақалпақ тили грамматикасында (мектеп сабақларында) арнаўлы түрде аспект ямаса түр категориялары феѝилдинг мәхәллик формаларында анықланбайды. Деген менен, көпшилик мысаллар феѝил аркалы хәрекеттиң түр хәм модаллық семантикасын байқауға болатуғынлығын дәлиллейди. Мысал: «Қудайымның жаўа берди жаўыны» (И.Ф.) Ол үйине қайтпастан еле айланышқылап жүр еди. (Ш.А.)

Жоқарыдағы келтирилген еки мысалдағы феѝил баянлауышлар екеуи де даўамлы өткен мәхәл түрине мысал бола алады. Егер бул гәплердинг инглис

тилиндеги аудармаларын анализлейтуғын болсақ, онда төмендегіше:

By God, it was raining all day long. (I. F.)

Instead of leaving for home, he was wandering around. (Ch. A.)

Демек, Past continuous Tense түріндегі фейил формасы келип шығады.

Еки тилдегі фейил мәхәллик түрлеринің де аналитикалық усылда сәйкес келиуі инглис тилиндегі фейил мәхәллик түрлеринің қарақалпақ тилинде де бар екенлигине дәлиллейди. Бул факт мысалларда анық тастыйықланып тур. Айырмашылық қарақалпақ тилиндегі фейилдің бетлик категориясының өткен мәхәлде де морфологиялық белгилерде көрине ала-туғынында ҳам гәп ағзаларының синтаксислик орналасуы тәртібинің өзгешелигінде.

Инглис тилиндегі айырмашылық көмекши фейилдің сан категориясының морфологиялық байқалуында болып есапланады. (*was, were*). Бул лингвистикалық фактлер қарақалпақ тилинде ХХІ әсирдің босағасында көпшилик тилши алымларымыздың изертлеулеріндегі әмелий таллау жумысларының нәтижесінде жүзеге келди. Белгили түрколог алым Н.А.Баскаковтың қарақалпақ тилин изертлеуде- ги жоқары әхмийеттеги пикир көзқарастарын дауам еттире отырып, тилши алымларымыз Е.Бердимуратов, М.Даулетов, А.Бекбергенов, Е.Дәуенов ҳам тағы басқа бир қатар филолог илим-пазлар фейил сөз шақабын терең изертлей отырып, қарақалпақ тилиндегі фейиллердің лексика-семантикалық ҳам лексика грамматикалық өзгешелик- лери тийкарында олардың морфологиялық категори- яларын табыуға еристи. Атап айтқанда, олар фейил- лерде түр, дәреже, мейил, мәхәл, бет ҳам сан катего- рияларының бар екенлигин анықлады [2:232-252].

Инглис тилиндегі Past Perfect Tense фейили қарақалпақ тилинде анық өткен мәхәл фейилине туўра келеди ҳам хәрәкеттің:

а) өткен ўақыт ишинде белгили бир мүддетке таяу таманланғанлығын; Мысалы:

Күн уясына отыра баслағанда олар Қошқаржыққыңа жаңа жеткен еди. (Т. Х.) When the sun was setting they had just reached Khoshqar-jiqqin. (T. Kh.)

в) сондай-ақ өткен ўақыт ишинде екінши бир хәрәкеттің басланыуына оннан бурын басланған хәрәкеттің еле таманланбағанлығын аңлатады.

Мысалы: *Қоңырау қағылғанда (...ған ўақытта) бизлер текстти толық аудармалап үлгерген жоқ едик. We had not translated all the text when the bell rang.*

Фейилдің бул мәхәл түринің сан ҳам бетлениў категорияларының еки тилде салыстырылуы төмен- деги айрықшалық ҳам улыўмалық белгилерди пайда етеди.

Улыўмалық белгилер:

1. Сан категориясы еки тилде де баслауышлар арқалы анықланбады;

2. Анықлық өткен мәхәл (Past Perfect Tense) фейил еки тилде де аналитикалық структураға ийе, яғный, инглис тилинде Aux.V+P.PofNV; қарақалпақ тилинде МФХФ+КФ+ӨМЖ;

3. Жыныслық айырмашылық дерлик сезилмейди.

Айырмашылық белгилер:

Инглис тилине тән :

1) Бетлениў категориясы морфологиялық қосым- ша белгилер ажыралмайды, барлық бетлер ушын фейил түри бирдей: РІІ-мәни аңлатыушы фейилдің өткен мәхәл түри

2) Past Participle дурыс фейиллер ушын *-ed* жалғауы қабыл етеди: надурыс фейиллер өзлеринің сәйкес (жалғаусыз) түрлерінде қолланылады.

3) Көмекши фейил (Aux. V-had) to have өткен мәхәл түрінде барлық бетлер ушын бирдей.

4) Род (жыныс) категориясы тек бирлик санның 3-бетинде, онда да баслауыш-алмасық арқалы аңлаты- лады, бірақ родлық келису морфологиялық белги арқалы аңлатылмайды.

5) Фейилдің мәхәл түрлері қатнасындағы сорау гәплер. Көмекши фейилдің (Aux V) гәп баслауышы алдына түсирилиуі арқалы жасалады. Арнаулы сорау гәплер сорау алмасығынан басланады.

6) Фейилдің мәхәллик түринің болымсызлық мағанасы көмекши фейилдің изине «not» болымсыз жанапайының қосылуы арқалы жасалады.

7) Инглис тилинде және бир өзіне тән өзгешелик «Sequence of tenses» грамматикалық кубылысы яки туўра гәптің автор сөзине айландырылуында, кири- с гәп ҳам туўра гәп баянлауышларының мәхәл түрле- ринің өз ара жупкерлесуі нызамы [3:316].

Қарақалпақ тилине тән:

1. Хәр бир беттегі фейил-баянлауыш барлық мәхәлдерде морфологиялық бетлик қосымталары арқалы ажыралып турады ҳам қосымта көмекши жалғанады;

2. Мәхәллик түр жасаушы компонент сыпа- тындағы мәни аңлатыушы фейил яки хал фейил, яки өткен мәхәл келбетлик фейил түрінде қолланылады.

3. Қарақалпақ тилиндегі фейиллер родлық (жы- ныс) айырмашылықтарды аңлатыу уқыбына ийе емес. Бул барлық мәхәл түрлері ушын бир қағыйда болып есапланады;

4. Бетлениў категориясын аңлатыушы көмекши фейиллерге қосылған қосымта жалғаулар сан катего- риясын аңлатыу уқыбына теңдей ийе.

5. Егер фейил мәхәллик түрлері компоненти сы- патында қатнасушы келбетлик фейил болса онда аналитикалық структурадағы компонентлер саны және биреуіге артады, яғный МФХФ+ӨМКФ+КФ. Структуралық курамы жүзеге келеди. Бунда МФХФ - мәни аңлатыушы фейилдің хал фейил түри; ӨМКФ- өткен мәхәл келбетлик фейили: КФ-көмекши фейил. Сондай-ақ усы жерде және бир ескертилиуі тийис нәрсе, бул жағдайда көмекши фейил сыпатында «еди» толықсыз фейили қолланылады ҳам сан-бет-мәхәл категорияларының барлық белгилері тап усы ең кей- инги компонентте жәмлескен болады.

6. Қарақалпақ тилиндегі фейил аналитикалық структураларындағы болымсызлық аспект егер мәхәл түри еки компоненттен туратуғын болса, көмекши фейилге, -ма, -ме болымсызлық қосымтасы жалғаныуы менен, ал үш компоненттен ибарат болса, сол болымсызлық қосымталар келбетлик фейилге қосылуы арқалы жасалады. Сондай-ақ, болымсызлық келбетлик фейил компоненти изине «жоқ» болымсыз сөзин қолланыу арқалы да жасалады. Демек, аналити- калық форма 4-компонентке улғаяды. («Аудармалап болған жоқ едик»).

7) Фейилдің мәхәллик түрлеринің сорау гәп жа- саудағы хызметі еки компонентли баянлауыш кура- мының соңғы көмекши фейилинің ақырына -ма (-ме) сорау жанапайы тиркелуі менен белгиленсе, ал үш компонентли фейил -баянлауыш болатуғын болса онда -ба (+бе), +па (+пе) сорау жанапайлары келбет- лик фейил компонентке тиркеледи. Олар өзлері тир- келген компонентлерден бөлек жазылады. 4 компо- нентли аналитикалық курамда «жоқ» компоненти өз- гермейди.

Жоқарыда аталып өтилген улыўмалық ҳам айы- рықшалық белгилер инглис ҳам қарақалпақ тилле- риндегі фейиллердің барлық мәхәл түрлері ушын ортақ болып саналады.

Мәселен, биз инглис тилиндегі Present Perfect Tense ҳам Future Perfect Tense, ямаса қарақалпақ ти-

линдеги анық хәзирги мэхәл хәм анық келер мэхәлле-риниң әмелий мысалларда анализлениў (талланыў) нәтийжелеринде де жокарыдағыдай улыўмалық хәм айырықшалық белгилердиң жүз беретугынлығының гүүасы боламыз.

Сондай-ақ, каракалпак тилинде анық келер мэхәл фәйилиниң көмекши компоненти сыпатында ... пит-кериў, ... үлгериў..., таслаў, өтиў, шығыў, ... алыў, ... жибериў, ... кылыў, койыў, ... калыў сыяқлы фәйил сөзлер қолланылады. (41951) Олар тийкарынан, мәни аңлатыўшы фәйиллер болып та хызмет ете алады.

Әдебиятлар

1. Block M.Y. A Course in theoretical English Grammar. –Moscow: 1983, p. 316.
2. Баскаков Н. А. Составные глаголы в каракалпакском языке. -Т.: 1952.
3. Бекбергенов А. хәм т.б. Хәзирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. -Нөкис: «Билим», 1994.
4. World Book Vol. "T" p. 96.

Мақола инглиз ва каракалпак тилларидағы фәйилларнинг замон шаклларины қиёсий ўрганиш масалаларига бағишланган. Унда автор фәйил замонларини узица таҳлил қилишга, лексика-семантик ва лексика-грамматик ёндашишга катта әтибор берган, улар орасидаги умумий ва фарқли жиҳатларни систематик равишда ёритган ва уларнинг ўрганилиш йўлларини кўрсатиб берган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается проблемам сравнительного изучения временных форм глагола в английском и каракалпакском языках. Автор подходит к изучению данного вопроса с лексико-семантической и лексико-грамматической точек зрения, обнаруживая общие и специфические черты данной категории этой части речи в двух языках. Автором разработаны образцовые таблицы, систематически отражающие те или иные грамматические свойства глагола в этих сравниваемых разносистемных языках.

SUMMARY

The article deals with the comparative study of the tense forms of the verb in the English and Karakalpak languages. The author approaches to this problem from the lexico-semantic and lexico-grammatical points of view distinguishing some common and specific features of the grammatical category of this part of speech in these two different languages. The author elaborated some typical tables clearly reflecting the features of the category and its forms in the comparing languages belonging to different systems.

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ ПЕРЕДАЧИ ЛОКАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ РУССКИХ ПРЕДЛОГОВ «ИЗ-ЗА» И «ИЗ-ПОД»

Б.Х.Хошанов – доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: предлоглар, таржима, комакчили конструкция, гап, сўз бирикмаси, макон маъноси.

Ключевые слова: предлоги, перевод, предложная конструкция, предложения, словосочетание, локальное значение

Key words: prepositions, translation, prepositional construction, sentences, word combination, local meaning.

С 40-х годов прошлого века начинается массовый перевод произведений русской художественной и учебной литературы на каракалпакский язык.

Были переведены прозаические произведения А.С.Пушкина, М.Лермонтова, Гоголя и других классиков русской литературы. Автора этих строк интересовал перевод предлогов «из-за» и «из-под» на каракалпакский язык разными переводчиками. Настоящая статья написана на основе конкретных произведений русской художественной и учебной литературы, куда вошли более 50 названий указанных источников. Из этих произведений были извлечены глагольные словосочетания с указанными предлогами и их переводы на каракалпакский язык изданные издательством «Каракалпакстан» в разные годы. Для подтверждения соответствий языковых средств каракалпакского языка с русским языком так же использованы некоторые оригинальные каракалпакские произведения, переводы которых были сделаны автором этих строк.

Таким образом данная статья написана на основе конкретных источников на русском и каракалпакском языках.

1. Перевод локальных значений предлога «из-за» на каракалпакский язык.

Значение сложного предлога «из-за», как отмечено в трудах А.Х.Востокова и А.М.Пешковского, синтезируется из значения древних простых предлогов «из» и «за». Причем [3:293] основную семантическую нагрузку несёт первая часть, от которой и зависит форма родительного падежа, а вторая часть уточняет значение первого компонента данного сложного предлога.

В словосочетаниях, где управляющими словами являются глаголы движения, предложно-падежная форма «из-за + род.п.» обозначает выход предмета из предлогов пространства, распространённого за названием в родительном падеже предметом, обходя этот предмет.

Таким образом, в данном случае, «релятивное дополнение означает скрытый исходный пункт глагольного движения» [4:373], при этом в каракалпакском языке ему соответствует изафетная конструкция, вторым компонентом которой является послелог «арт» (зад, задняя часть) в исходном падеже.

1. Из-за куста вышел человек в обыкновенном белом костюме (А.Гайдар. Тимур и его команда. 7) . – Путаның артынан жай түрдеги ақ костюм кийген бир адам шықты (А.Гайдар, Тимур хәм оның командасы. 8).

2. Отец Клавы ...вышел из-за грузовика (А.Фадеев, Молодая гвардия, 78) -Клаваның әкеси жүк машинасының артынан шықты (А.Фадеев, Жас гвардия, 85).

3. Каюк показался из-за поворота (Л.Толстой, Казаки, 239). –Қайық бурылыстың артынан көринди (Л.Толстой, Казаклар, 43).

Конструкции «из-за + род.п.» с глаголами, не связанными с перемещением предметов и лиц, могут иметь оттенок места совершения действия субъекта, и такие словосочетания, кроме указанного выше основного способа, могут быть переведены также изафетной конструкцией, вторым компонентом которой является исходный падеж послелога «аржағы» (та сторона), представляющего «собой сочетание сложного